

BALTŲ MITOLOGIJA IŠ SAKALO SKRYDŽIO

NORBERTAS VĒLIUS

1993 m. pavasarį atvykusi į Lietuvą iš tolimosios Kalifornijos, pasaulinio garso mokslininkė Marija Gimbutienė susitikimuose su Kauno ir Vilniaus visuomene susijaudinusi kalbėjo, kad įminti slapčiausias senosios Europos kultūros mįslės, iššifruoti „deivių kalbą“ jai padėjo artima pažintis su lietuvių papročiais, tautosaka, religija ir mitologija ir kad kiekvieną kartą sugrįžusi į Lietuvą, kaip Antėjas prisilietęs prie Žemės Motinos, ji įgyjanti naujų jėgų ir idėjų savo būsimiems darbams. Deja, jos taip numylėtos likimo deivės Laimos sprendimas buvo rūstus ir nepakcičiamas. Naujų jėgų Tėvynėje ši kartą Marija Gimbutienė pasisemti jau nebegalėjo. 1994 metų vasario 2 dieną didis šios mokslininkės protas ir laki fantazija nustojo žymėjusi naujus senosios Europos praeities kultūros horizontus. Ši skaudi netektis skatina dar kartą prisiminti garbingos mūsų tautietės nuositą gyvenimo kelią ir bent pradėti sumuoti jos nuveiktus darbus. Prideramai juos įvertinti bus galima tik iš didesnės laiko perspektyvos, artimiau susipažinus su gausiu rankraštiniu ir spausdintu palikimu. Čia pabandydysime apžvelgti tik vieną – ne itin plačią, tačiau labai jos mėgtą veiklos sritį – darbus apie lietuvių ir visų baltų religiją bei mitologiją.

Lietuvių religija ir mitologija M. Gimbutienei buvo neatsiejama nuo tautosakos, kuria domėtis ji pradėjo dar mokydamasi Kauno Aušros mergaičių gimnazijoje (1931–1938 m.). Didžiausiu autoritetu tautosakos srity jį laikė J. Basanavičių, kuris tautosakoje, kaip vėliau ir ji pati, visų pirma ieškojo senojo lietuvių gyvenimo būdo, pasaulėžiūros, religijos ir mitologijos atspindžių ir naudojo tautosaką kaip vieną iš svarbiausių šaltinių savo mitologinėse, archeologinėse ir istorinėse studijose. 1938 m. pradėjus studijuoti lituanistiką, etnologiją ir archeologiją Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Humanitariniame fakultete (1940 m. jis buvo perkeltas į Vilnių), M. Gimbutienei teko susidurti ir su kitu tuomet jau žinomu tautosakininku Jonu Baliu. Jis taip pat daugiausia domėjosi mitologine tautosaka (sakmėmis) ir, ja remdamasis, mėgino apibūdinti svarbiausius lietuvių mitinius vaizdinius (velnią, Perkūną, aitvarą). Šios asmenybės, ypač J. Basanavičius, veikė būsimos mokslininkės vertybines orientacijas, skatino vieną ar kitų studijų, o vėliau – tyrimo sričių, iš dalies net analizės metodų pasirinkimą. Ne be jų įtakos tautosaka ir mitologija tapo tarsi antrąja (šalia archeologijos) M. Gimbutienės specialybe. 1944 m. su šeima pasitraukusi iš

okupuotos Lietuvos, Haidelbergo, Miuncheno ir Tiubingeno universitetuose šalia archeologijos ji studijavo tautotyra ir religijos istoriją. 1963 m. pradėjusi dirbti Pietų Kalifornijos Los Andželo universitete, dėstė čia ne tik indoeuropiečių archeologiją, bet ir baltų kalbas, kultūrą bei mitologiją.

Pirmasis Vytauto Didžiojo universitete M. Gimbutienės parašytas mokslinis darbelis „Vilniaus krašto lietuvių būdo bruožai gyvenime ir tautosakoje“, kaip rodo ir pats pavadinimas, jau buvo etnologinis ir tautosakinis. Nors diplominio darbo ir daktarinės disertacijos tema grynai archeologinė – laidosena Lietuvoje priešistoriniais laikais¹, tačiau dalis juose keliamų problemų artimos religijos bei mitologijos mokslui ir sprendžiamos įprastesniu šio mokslo metodologijai būdu. Juose ne vien nustatomi kapų tipai, aprašomi ir datuojami kapų radiniai, bet, remiantis šiais radiniais ir gausiais tautosakos, etnografijos, rašytinių mitologijos šaltinių duomenimis, rekonstruojamos senosios lietuvių laidojimo apeigos, ritualai, ieškoma paralelių kitų tautų laidojimo papročiuose, aiškinama vėlių kulto prigimtis ir senumas. Šie pirmieji darbai ženklino būsima mokslininkės tyrimų kryptį ir pobūdį. Ir vėliau, tiek analizuodama baltų, tiek senosios Europos archeologinius radinius, M. Gimbutienė visada stengėsi atskleisti žmonių, palikusių šiuos „ženklus“, dvasios pasaulį, jų visuomenės sąrangą, pasaulėjautą, mitologiją. O darydama plačius ir toli siekiančius apibendrinimus, vėlgi rėmėsi ne tik archeologijos, bet ir tautosakos, kalbos, etnologijos ir ypač mitologijos duomenimis. Todėl ji pagrįstai laikoma naujos mokslo šakos – archeomitologijos pradininke². Daugelyje visuotinių pripažinimą pelniusių studijų mokslininkė atkūrė senosios Europos gyventojų mąstymą, pasaulėžiūrą, religiją ir mitologiją. Priderama vieta M. Gimbutienės archeomitologijoje skirta ir lietuvių (baltų) mitologijai.

Dar labiau į senąją lietuvių religiją ir į mitologiją orientuota buvo kita M. Gimbutienės jau Amerikoje su dideliu polėkiu ir įkvėpimu parašyta, anglų kalba išleista studija „Senovinė simbolika lietuvių liaudies mene“ („Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art“, 1958), kurią neperdėtai galima pavadinti pavyzdiniu lietuvių liaudies meno simbolikos tyrimo įvadu. Didžiausias šio darbo privalumas – gebėjimas apčiuopti simbolių ir po jais slypinčių religinių vaizdinių sistemą. Visi lietuvių simboliai studijoje traktuojami kaip dviejų polių (dangiškojo ir žemiškojo, vyriškojo ir moteriškojo) sąveika, kuri pradeda gyvybę ir padeda jai išsilaikyti, skatina vaisingumą, derlingumą; o dangelio simbolių, kaip ir pačios „gamtinės“, „panteistinės“ religijos, tikslas esąs saugoti gyvybės galias, kurios yra „pagrindų pagrindas kovoje už būtį“³. Kitas didelis darbo privalumas – tiriamo objekto įvairovės suvokimas ir jo analizė plačiame istoriniame ir geografiniame

kontekste. Autorės dėmesio centre ne tik patvarioje medžiagoje įamžinti (išskalti, išdrožinėti, išpjaustyti, išausti, nupiešti), bet ir dainose, šokiuose pavaizduoti, įvairiausiose apeigose imituoti ne tik XIX–XX a. aprašyti, bet nuo seniausių laikų įvairiausiuose šaltiniuose (archeologiniuose, istoriniuose) užfiksuoti simboliai. Ieškodama šių simbolių prasmės ir kilmės, M. Gimbutienė juos drąsiai lygina su visos Europos, Pietryčių Azijos ir Šiaurės Afrikos simboliais, kurie taip pat aprėpiami tolimoje istorinėje perspektyvoje nuo akmens amžių iki pat šių dienų. Toks platus ir skvarbus žvilgsnis leido autorei padaryti iš esmės teisingas išvadas, kad simboliai „neatsiejami nuo viso religinio ritualo“, „kad jie yra glaudžiai susiję su tomis idėjomis, kurias mūsų protėviai stengėsi įkūnyti savo simboliškajame mene“⁴ ir kad „simboliškasis menas, turintis labai panašius ženklus, aprėpė didelius tolius tiek laike, tiek erdvėje. Grupės tos pačios sistemos simbolių buvo pakartotos ir atkartotos praėjus tūkstančiams metų labai toli viena nuo kitos esančiose vietose“⁵. Vis dėlto, pasidavusi XX a. dar gajoms kultūros ir ypač atskirų jos formų (pvz., folkloro) migravimo teorijoms, ji linkusi manyti jog žemdirbystė „atkeliavo Europon iš Artimųjų Rytų IV tūkstantmetyje prieš Kristų. Sykiu su ja žemdirbių sudaiginti simbolizmo grūdai buvo pasėti į visas šalis: per Egėjo jūrą Balkanuosna ir centrinėn Europon, per Kaukazą rytinėn Europon“⁶. Į baltų kraštus kartu su žemdirbyste ir gyvulininkyste šis simbolinis menas atkeliavęs II tūkstantmečio prieš Kr. pradžioje. Vargu ar šitaip M. Gimbutienė būtų teigusi po poros dešimtmečių, artimiau susipažinusi su senosios Europos kultūra ir pamačiusi, jog kai kurie simboliai (ypač žemiškojo, moteriškojo poliaus) čia jau klestėjo prieš atsikraustant karingiesiems indoeuropiečiams.

Studijoje „Senovinė simbolika“ išryškėjo ir kai kurios silpnosios M. Gimbutienės įrodinėjimo pusės. Deklaruojamas reikšmingas idėjas ji ne visada pakankamai pagrindžia, ne visi argumentai, kuriais paremtos naujos, perspektyvios teorijos, dokumentuoti, įrodinėjant pritrūkstama tikslumo, nesistengiama pateikti alternatyvių problemos sprendimų. Todėl mokslininkės darbai sulaukdavo ne tik pritarimo, bet ir karštų ginčų. Abejonių sukelia ir šis novatoriškas M. Gimbutienės darbas. Abejotina, ar ropliai ir varliagyviai (ypač rupūžės) lietuvių ir kitų indoeuropiečių mitologijoje galėjo būti priskirti dangaus poliui. Ir pati autorė vėlesniuose savo darbuose juos jau skyrė žemės, o ne dangaus sferai⁷. Neaišku, kokiais argumentais remiantis lietuvių Perkūnas tapatinamas su Dievu, velnias laikomas neseniai, tik „pastaraisiais šimtmečiais“ susiformavusiu vaizdiniu⁸ ir pan. Tik gerokai vėliau, jau aštuntojo dešimtmečio pradžioje, susipažinusi su gausesne faktine medžiaga, įžvalgiais kalbininkų Romano Jakobsono (1969), Jano Puelo (1969) pastebėji-

mais ir Lietuvos mokslininkų Vilniuje velnio vaizdinio tyrimais, autorė iš esmės pakeitė savo požiūrį į ši svarbų senosios lietuvių mitologijos personažą⁹.

Dar daugiau dėmesio lietuvių ir visų baltų mitologijai M. Gimbutienė galėjo skirti septintajame dešimtmetyje, pradėjusi Los Andželo universitete skaityti baltų mitologijos kursą. Apibendrintą baltų religijos vaizdą ji pateikė studijoje „Baltai“ (1963), svarbiausius lietuvių dievus apibūdino populiariame straipsnyje „Lietuvių mitologijos fragmentai“¹⁰, baltų dangaus Dievo vaizdinį išryškino recenzuodama Haraldo Biczajo knygą „Dievo pavcikslas latvių liaudies religijoje“ („Die Gottesgestalt der lettischen Volksreligion“, 1961)¹¹, atskirus straipsnius paskyrė lietuvių Velniui¹², baltų ir slavų griausmo dievui Perkūnui/Perunui¹³.

Visą laiką svarbiausiu lietuvių mitologijos šaltiniu M. Gimbutienė laikė tautosaką, kurioje esą daug labai senų mitologiškų elementų. Tačiau tai – ne vienintelis šaltinis, nes „visa, kas sena, kas randama folklore, dar nėra pakankama medžiaga visuotinesniam lietuviškosios mitologijos vaizdai atkurti. Reikia ir blaivios istorinių šaltinių analizės, ir archeologinės dokumentacijos, ir dar labiau – lyginamosios kalbotyros ir lyginamosios mitologijos duomenų“¹⁴. Pačią lietuvių mitologiją autorė laikė indoeuropietiška, archajiška, lygintina su indų vedų periodo religija, todėl ir apibūdinamus svarbiausius lietuvių dievus daugiausia gretino su kitų indoeuropiečių (indų, graikų, germanų) dievais.

Baltų religija studijoje „Baltai“ dar aprašoma pagal tradicinį planą: šventyklos, žyniai, mirusiųjų laidojimo apeigos, pomirtinio pasaulio supratimas, medžių, vandens, akmenų, ugnies garbinimas, svarbiausieji dievai ir deivės. Pačios religijos vertinimas irgi tradicinis, nors, palyginti su vis dar populiariu, pozityvistų įteigtu „gamtinės“, „primityvios“ baltų religijos supratimu, daug kas čia buvo kitaip, tarsi naujai išaiškinama. Naujai atrodė Smolensko apylinkėse Piotro Tretjakovo surasti duomenys apie baltų šventyklas, svarbiausių baltų dievų iškėlimas, jų ryšio su kitų indoeuropiečių dievais nustatymas, detalesnis pomirtinio pasaulio – ir kaip čia pat, bendruomenės apylinkėje, esančio „mirusiųjų kalnelio“, ir toli, anapus kalnų ir vandenių plytinčių dausų, – supratimas ir sudėtingesnis, tikslesnis mirusiojo vėlės ir sielos dvasios įsivaizdavimas. Čia net kelis kartus užsimenama apie baltų religijoje populiarius gyvybės ir kosmoso (pasaulio) medžius.

Tarsi polemika su pozityvistais, teigusiais, kad lietuviai neturėję aukščiausio rango dievų, o jei ir turėję, tai tik vieną Perkūną, nuskambėjo ir M. Gimbutienės straipsnis „Lietuvių mitologijos fragmentai“, kuriame autorė „laisvai (be šaltinių citavimo)“ kalba apie svarbiausius lietuvių dievus, „jų reikšmę, funkcijas, pavidalus, charakterį, šiek

tiek pailiustruodama žinomomis ir nežinomomis dainomis bei palyginimais iš kitų mitologijų¹⁵. Straipsnyje aprašyti tie patys dievai kaip ir „Baltuose“: dangaus Dievas, Dievo sūneliai, Laima, Saulė, Kalvis, Perkūnas, Žaltys, Bangpūtys, Dimstipatis, Laukpatis, Žemyna. Užsimenama, kad „Dievų pavidalai ir funkcijos indoeuropiečių tautų religijose atitinka senųjų arba proto-indoeuropiečių socialinei struktūrai, būtent trims pagrindinėms klasėms – valdančiajai, karių ir žemdirbių“¹⁶. Tačiau su kokiomis socialinėmis klasėmis sietini lietuvių dievai, dar nebandoma aiškinti. Šis klausimas iškeliamas vėliau, 1985 m., rengiant lietuvišką „Baltų“ leidimą.

Apibendrinamieji, ne analitiniai ir M. Gimbutienės straipsniai apie lietuvių Velnią ir lietuvių bei slavų griausmo dievą Perkūną/Peruną. Juose nesistengta sukaupti ir išanalizuoti gausią folklorinę, kalbinę, istorinę medžiagą apie šiuos sudėtingus mitinius personažus, įvertinti kitų mokslininkų pareikštas nuomones, o tik nurodyti svarbiausių jų personažų bruožai, iliustruojant juos vienu kitu tautosakos ar kalbos pavyzdžiu, paremiant žinomiausių mokslininkų teiginiais.

Apibūdinant Velnią, iškeliama tie jo bruožai, kurie rodo jo dievišką prigimtį ir leidžia susieti jį su tokiais svarbiais kitų indoeuropiečių dievais kaip indų Varūnu, slavų Velesu/Volosu, germanų Odinu ir Ullinu, graikų Hadu ir Hermiu. Esminiais Velnio bruožais laikomas jo stiprumas; piktumas, išvalgumas, aiškiaregystė, muzikos ir šokių pomėgis, ryšys su mirusiais, gyvuliais, turtingumu, vaisingumu. Daromos išvados, kad Velnias buvo „vienas iš pagrindinių prieškrikščioniškųjų dievų“, „vaisingumo (laimės), turto, galvijų ir drauge mirusiųjų ir požemių karalystės dievas“¹⁷, kad jis kartu su Dievu ir Perkūnu sudarė svarbiausią baltų dievų trijulę¹⁸.

Nagrinėdama Perkūno vaizdinį, autorė ypač akcentuoja jo ryšį su ažuolais, akmenimis, kirvukais, ugnimi, iškelia jo kaip žemės apvaisintojo ir švarintojo, kovotojo su velniais funkcijas. Perkūno gyvuliais laikomas ožys, jautis, paukščiais – perkūno oželis, gegutė, balandis, dudutis¹⁹.

Ir šiuose M. Gimbutienės straipsniuose pasitaiko silpniau argumentuotų, ginčytinų teiginių. Per kategoriškas atrodo sprendimas, kad „Aitvaras yra aiški Velnio inkarnacija“²⁰, kad karūnuota gyvatė, netgi gulbinas yra vienas iš jo pavidalų²¹. Vargu ar su Velniu sietinas S. Grūnavo aprašytasis prūsų dievas Patrimpas²². Pernelyg susiaurinama gegutės, balandžio, dudučio mitologinė prasmė, juos vadinant tik Perkūno (Dievo) paukščiais²³. Ir pati autorė kitame savo straipsnyje Patrimpą jau siejo su dangaus Dievu²⁴, gegutę – su Laima²⁵, daugiau į Laimos, o ne į Velnio sferą įtraukiamas ir aitvaras²⁶.

Ištyrusi daugelį Europos archeologijų paminklų, artimiau susipažinusi su indoeuropiečių ir senosios Europos gyventojų dvasios pasauliu,

jų pasaulėžiūra ir ideologija, M. Gimbutienė naujai pažiūrėjo ir į baltų religiją – ėmė ieškoti, kas joje paveldėta iš senosios Europos ir kas iš indoeuropiečių kultūros. Ši problema pirmą kartą iškelta lietuviškame „Baltų“ leidime (1985 m.)*. Nors čia paliečiamos tos pačios baltų religijos ir mitologijos sritys kaip ir angliškajame (aprašomas miškų, vandens, ugnies, akmenų ir kitų gamtos objektų garbinimas, dievai, jų atvaizdai, šventyklos, žyniai, laidojimo papročiai, pomirtinio gyvenimo supratimas), tačiau kur kas didesnis dėmesys skiriamas dievams ir deivėms. Skyrius apie baltų religiją ir mitologiją kaip tik pradeda nuo dievų ir deivių, jų priskaičiuojama žymiai daugiau negu 1963 m. leidime, jie apibūdinami plačiau ir detaliau, o svarbiausia, pagal kilmę klasifikuojami į dvi grupes: į dievybes (mitines būtybes), paveldėtas iš „matricentrinės senosios Europos“, ir į „indoeuropietiškos kilmės dievus bei deives“. Iš senosios Europos paveldėtos būtybės toliau klasifikuojamos į pagrindines ir į antrines. Pagrindinės būtybės, „duodančios ir atimančios gyvybę“, buvusios trys: Laima – „Gimimo ir likimo deivė“, Ravana – „Lunarinė mirties ir atgimimo deivė“ ir Žemyna – „Žemės vaisingumo deivė“. Laimos inkarnacijos – gegutė, pelėda, zylė, briedė, meška; Raganos – rupūžė, ožka, kumelė, varna, šarka, cžys, lydeka, karosas ir kitos žuvys; Žemynos – žemės sauja, akmenys, upės, ežerai, medžiai, gyvybės medis, kalnai. Šalia Laimos tarsi jos padėjėjos dar minimos Giltinė – „Laimos sesuo mirtis“; Laima–Dalia – „materialinių gėrybių dalintoja ir atėmėja“; Marša – „karvių Laima, veršelių gimimo deivė“. Laimos ir Raganos sferai priklausančiomis giminiškomis antrinėmis dievybėmis laikomos Laumė ir Austėja. O Žemynos sferai priskiriamas Vaižgantas, Rugių boba, Medeinė ir Giraitis, Lazdona, Žemėpatis, Žemininkas, Puškaitis²⁷.

Svarbiausios iš Europos paveldėtos deivės, M. Gimbutienės manymu, esančios labai senos, „atsiradusios priešistoriniais laikais“, o tokie jų bruožai, kaip „transformacijos į vandens paukščius, gyvates, briedes, meškas, gali siekti vėlyvojo paleolito laikotarpį“. Žemės derlingumo dievybės susiformavusios vėliau, „greičiausiai įsigalint žemdirbystei“²⁸.

* Tiesa, mintis apie kai kurių baltų moteriškų gyvybės ir mirties dievybių senumą ir galimą jų ryšį su pagrindine dievybe moterim – gyvybės suteikėja, gimdytoja, ir gyvybės atėmėja mirtim jau buvo pareikšta 1977 m. straipsnyje „Šviesos ir nakties deivės lietuvių mitologijoje“ (Metmenys. 1977. Nr.32. P.173–174). Šios deivės laikomos senesnėmis už vyriškus dievus Perkūną, Dievą ir Velnią, tačiau jos dar nekildinamos tiesiog iš senosios Europos, o vyriškieji dievai – iš indoeuropiečių mitologijos. Čia, kaip ir kituose M. Gimbutienės straipsniuose, jaučiamas polinkis sisteminti, apibendrinti, iškelti tuos lietuvių dievybių bruožus, kurie leidžia jas jungti į didesnes grupes.

Iš senosios Europos paveldėtos deivės* esančios susijusios su žeme ir vandeniu, o iš indoeuropiečių – daugiausia „su dangumi, dangaus kūnais ir reiškiniiais: šviesa, saule, žvaigždėmis, mėnuliu, perkūnu“²⁹. Kadangi indoeuropiečiai buvo kariai ir gyvulių augintojai, tai ir jų dievai „vaizduojami ginkluoti ir su žirgais“; susiję ir su kitais gyvuliais bei žvėrimis: jaučiais, karvėmis, ožiais, vilkais³⁰.

Indoeuropietiškos kilmės baltų dievus M. Gimbutienė klasifikuoja prancūzų mitologo Georges Dumezilio pasiūlytuoju principu pagal tai, kokias socialines „klases“ („valdančiųjų ir dvasininkų, karių ir piemenų-žemdirbių“) jie atitinka. Pirmąją socialinę klasę atitinką dievai suverenai, antrąją – kariai, o trečiąją – antraciliai dievai. Baltų pirmosios klasės dievais suverenais M. Gimbutienė laiko Dievą ir Veliną(Velą), antrosios klasės (karių) – Perkūną, trečiosios – Aušrinę, Dievo sūnelius, Saulės dukrytes ir kt.³¹

Pagal tokią pat sistemą baltų dievus ir deives M. Gimbutienė aprašo ir straipsnyje „Baltų mitologija“, išspausdintame žurnalo „Mokslas ir gyvenimas“ 1989 m. 1–10 numeryje, tik ši sistema dar labiau patikslinta, atskiroms dievybėms apibūdinti panaudota gerokai daugiau rašytinių šaltinių informacijos ir folklorinės medžiagos. Iš senosios Europos paveldėtos dievybės čia dar skirstomos į dvi grupes: 1) į „gyvybės ir mirties lunarines ir vandens“ dievybes, priklausančias Laimos ir Laumės – Raganos sferai, ir 2) į chtonines (žemės, augmenijos). Be minėtųjų pagrindinių dievybių, pirmajai grupei dar priskiriama Gyvatė, Austėja ir Bubilas, Gabija, Giltinė, Aitvaras, Medcinė ir Žvėrūna, Ganiklis, Giraitis ir Miškinis, Andojas ir jaučiai. Chtoninėmis dievybėmis laikomos Žemyna, Žemėpatis, Žemininkas, Lazdona, Puškaitis, Kaukai, Javinis, Vaižgantas³². Indoeuropietiškos kilmės dievai skirstomi taip pat, kaip ir „Baltuose“, tik Gabija ir Gabjaujis jau laikomi ne indoeuropietiškos, o senosios Europos kilmės dievais³³.

Straipsnis „Baltų mitologija“ yra išplėsta ir pakoreguota lietuviško „Baltų“ leidimo skyriaus „Religijos ir mitologijos bruožai“ dalis apie dievus ir deives. Kadangi, jau lietuviškai leisdama „Baltus“, skyrių apie jų religiją ir mitologiją autorė buvo gerokai papildžiusi, tarsi iš naujo perrašiusi, tai turbūt nesuklysimė šį straipsnį laikydami svarbiausiu M. Gimbutienės darbu apie baltų mitologiją, reziumuojančiu per visą

* Dalį lietuviškame „Baltų“ leidime panaudotos mitologinės medžiagos (ta, kuri yra paveldėta iš senosios Europos) M. Gimbutienė paskelbė atskiru straipsniu „Senosios Europos deivės ir dievai lietuvių mitologijoje“, kuris buvo išspausdintas „Metmenų“ 48 numeryje (1984 m.). Straipsnis pasirodė beveik metais anksčiau už „Baltus“, nes jie ilgokai išgulėjo leidykloje. Deivės ir dievai straipsnyje klasifikuojami ir vertinami taip, kaip ir „Baltuose“, tik šiek tiek plačiau ir drąsiau lyginami su senosios Europos dievybėmis.

jos gyvenimą sukaupias faktines ir teorines žinias, atspindinčiu ištobulintą galutinį jos požiūrį.

M. Gimbutienės pradėtos senosios Europos deivių paieškos baltų, ypač lietuvių, mitologijoje atvėrė naują baltų mitologijos tyrimo etapą. Jos pasiūlytoji baltų dievybių klasifikacija pagal jų kilmę perspektyvi, nors daug pastangų ir erudicijos reikalaujanti procedūra; jos pateiktos bendriausios senosios Europos ir indoeuropiečių kilmės dievybių charakteristikos taiklios, nurodančios esminius jų bruožus. Tačiau toliau aiškinant senosios Europos ir indoeuropiečių kultūros pėdsakus baltų mitologijoje ir tikslinant M. Gimbutienės pasiūlytą baltų dievybių klasifikaciją, reikėtų turėti galvoje kai kuriuos autorės mąstymo ir tyrimo metodo ypatumus, nulėmusius to tyrimo rezultatus. Iš prigimties turėdama stiprų jausmą ir apibendrinančio, sisteminančio proto galią, mokslininkė į senosios Europos ir į baltų mitologiją, kaip ir į visą kultūrą, žiūri sakalo žvilgsniu – tarsi iš didelio aukščio ir, teisingai nubrėždama bendriausius tos kultūros ir mitologijos kontūrus, ne visada tiksliai išskiria jos dalis. Autorė savo teiginius dažniausiai ne įrodinėja, o deklaruoja, todėl sunku juos patikrinti, ir skaitytojas turi juos priimti, pasikliaudamas M. Gimbutienės intuicija ir erudicija, arba atmesti, pasikliaudamas sava. Kadangi pati autorė ne kartą keitė savo požiūrį į atskiras dievybes (pvz., Velnią, Saulę, Aitvarą, Gabiją, Gabjaujį), net nemotyvuodama to pakeitimo, tai ir kitų jos teiginių patikimumas kiek sumažėja. Paskutiniajame M. Gimbutienės straipsnyje „Baltų mitologija“ iš viso nėra tikslų šaltinių ir literatūros nuorodų, o tarp tekste vienur kitur paminėtų šaltinių pasitaiko ir visai nepatikimų (pvz., E. Šimkūnaitės sukurtų pasakų apie Saulės dukrą Indrąją ir jos seseris)³⁴.

M. Gimbutienės požiūris tiek į senosios Europos, tiek į indoeuropiečių kultūrą ir mitologiją kiek schematiškas, vienpusiškas, teigiantis arba neigiantis; viskas vaizduojama tik viena spalva ir be pustonijų. Tuo tarpu pats gyvenimas ir jį išreiškianti mitologija buvo daug sudėtingesnė, prieštaringesnė, paremta priešpriešom (opozicijom) kaip ir mūsų mąstymas, kaip ir pati materija nuo elementariausių dalelių iki sudėtingiausių struktūrų – žmogaus ir kosmoso. Toks vienpusiškumas pastebimas ir M. Gimbutienės pasiūlytoje baltų dievybių klasifikacijoje: visos žemiškosios gyvybės ir mirties dievybės (išskyrus gal tik velnią) priskiriamos senajai Europai, o visos dangiškosios – indoeuropiečiams. Jei dėl senosios Europos dangiškų dievybių galima ir abejoti (nors vargu ar kas gali nuneigti mėnulio kulto buvimą), tai vargu ar kas gali užginčyti ugnies, žemės, miško ir vandens dievybes egzistavus indoeuropiečių mitologijoje. Jas turėjo visi senieji indoeuropiečiai (indai, iranėčiai, hetitai ir kt.), nuo amžių gyvenę Azijoje ir nepatyrę didesnio senosios Europos poveikio. Todėl abejotina, ar tokie baltų dievai kaip

Ganiklis, Giraitis, Miškinis, Puškaitis, Andojas, Gabija, Gabjaujis, Žemyna, netgi Laima yra paveldėti tik iš senosios Europos, o Mėnulis (ypač turint galvoje jo poveikį vegetatyvinėms jėgoms) – tik iš indoeuropiečių. Daugelis mitologų mano, kad žemiškosios gyvybės ir mirties dievybės yra senesnės už dangiškašias ir sunku patikėti indoeuropiečius atklystant į Europą iš viso jų neturėjus. Panašios dievybės žinomos vos ne viso pasaulio tautų senosiose mitologijose. Jų kilmė baltų mitologijoje kur kas sudėtingesnė: indoeuropiečių atsineštieji šių dievybių vaizdiniai galėjo susilieti su analogiškais senosios Europos vaizdiniais ir atskirti, kas juose iš ko yra paveldėta, dabar yra be galo sunkus darbas, reikalaujantis daug papildomų šaltinių.

Darant plačius apibendrinimus, išryškinant daugelio dievybių bendruosius bruožus, ne visada pakankamai atskleidžiamas jų individualumas. Tai leidžia autoriui vienu atveju tas pačias dievybes priskirti vienam pogrupiui, o kitu atveju – kitam. Pavyzdžiui, lietuviškame „Baltų“ leidime miško dievybės (Medeinė, Giraitis) priskiriamos Žemynos sferai³⁵, o „Baltų mitologijoje“ – jau Laimos ir Raganos³⁶. „Baltuose“ ugnies dievybės Gabija ir Gabjaujis priskiriamos indoeuropiečiams³⁷, o „Baltų mitologijoje“ – jau senajai Europai³⁸ ir pan. Kelia abejonių ir visiškas Saulės išsižadėjimas. Ji sutapatinama su dangaus Dievu. Ir šis vienas iš svarbiausių baltų dievų padaromas gimstančiu ir mirštančiu (nužudomu) dievu, kuris savo ruožtu tapatinamas su sūduvių pavasario, augmenijos dievu Pergrubiu, latvių arklių dievu Ūsiniu, lietuvių šv. Jurgiu³⁹. Šitokiam Dievo vertinimui tarsi prieštarauja kiti pačios autorės teiginiai. Pavyzdžiui, dangaus kalvį ji yra linkusi laikyti Dievo satelitu⁴⁰. Iš Sovijaus mito, kurį cituoja ir pati autorė, žinome, kad šis kalvis nukalė Saulę. Jei Dievą tapatiname su Saule, manome, jog kalvis nukalė Dievą, t.y. satelitas sukūrė savo šeimininką. Arba: M. Gimbutienė akcentuoja, kad ne dangaus Dievas, o Perkūnas „kariauja su mirtimi, su slibinu ir su piktu – Velinu, mirties, ligų ir pykčio dievu“⁴¹. Tačiau šv. Jurgis, kuris visų pirma yra kovotojas su slibinu, siejamas ne su Perkūnu, bet su Dievu.

Tokių teiginių, kurie skatina pradėti diskusiją, M. Gimbutienės darbuose, skirtuose lietuvių (baltų) religijai ir mitologijai, gana daug. Tačiau jie iš esmės nesumenkina tų darbų vertės ir neužgožia drąsių, novatoriškų autorės pastebėjimų, sugretinimų, naujo požiūrio į šią vieną iš seniausių indoeuropiečių mitologijų. Tapusi ryškiausia žvaigžde senosios Europos istorikų – archeologų padangėje, ji ryškiau meteoritu sužibo ir baltų religijos bei mitologijos tyrėjų plejadoje. Jos novatoriškos senosios Europos mitologijos substrato paieškos baltų mitologijoje įkvėps ir kvies į diskusiją dar ne vieną šios mitologijos tyrėjų kartą.

¹ Du straipsniai iš šios disertacijos pasirodė Lietuvos spaudoje, o visa disertacija vokiečių k. buvo paskelbta Vokietijoje. Žr.: *Alseikaitė-Gimbutienė M.* Kapų tipai Lietuvoje proistoriniais laikais // *Gimtasai kraštas*. 1943. Nr. 31. P. 1–32; *Alseikaitė-Gimbutienė M.* Pagoniškosios laidojimo apeigos Lietuvoje // *Ten pat.* P. 53–80; *Alseikaitė-Gimbutienė M.* Die Bestattung in Litauen in der vorgeschichtlichen Zeit. Tübingen, 1946.

² *Andrašiūnaitė R.* Su senosios Europos dievais ir deivėmis // *Mokslo Lietuva*. 1993. Nr. 10(69).

³ *Gimbutas M.* Ancient symbolism in Lithuanian folk art // *Memoirs of the American Folklore Society*. 1958. Vol. P. 122.

⁴ *Ten pat.* P. 124.

⁵ *Ten pat.*

⁶ *Ten pat.* P. 125–126.

⁷ *Gimbutienė M.* Baltų mitologija // *Mokslas ir gyvenimas*. 1989. Nr. 2. P. 34–35; Nr. 3. P. 34–35.

⁸ *Gimbutas M.* Ancient symbolism. P. 47, 101.

⁹ *Gimbutienė M.* Velnio istorija // *Metmenys*. 1970. Nr. 20. P. 137–147; *Gimbutas M.* The Lithuanian god Velnius // *Myth in Indo-European Antiquity*. Berkeley, Los Angeles, London, 1974. P. 87–92.

¹⁰ *Gimbutienė M.* Lietuvių mitologijos fragmentai // *Margutis*. 1964. Lapkr. P. 7–14.

¹¹ *Gimbutienė M.* Dievas senojoje baltų religijoje // *Metmenys*. 1963. Nr. 7. P. 78–86.

¹² *Gimbutienė M.* Velnio istorija; *Gimbutas M.* Lithuanian god Velnius.

¹³ *Gimbutas M.* Perkūnas / Perun. The thunder god of the Balts and the Slavs // *The Journal of Indo-European studies*. 1973. Vol. 1. No. 4. P. 464–478.

¹⁴ *Gimbutienė M.* Lietuvių mitologijos fragmentai. P. 7.

¹⁵ *Ten pat.*

¹⁶ *Ten pat.*

¹⁷ *Gimbutienė M.* Velnio istorija. P. 137; *Gimbutas M.* Lithuanian god Velnius. P. 92.

¹⁸ *Gimbutienė M.* Velnio istorija. P. 146.

¹⁹ *Gimbutas M.* Perkūnas / Perun.

²⁰ *Gimbutienė M.* Velnio istorija. P. 141.

²¹ *Ten pat.* P. 138, 143.

²² *Ten pat.* P. 143.

²³ *Gimbutas M.* Perkūnas / Perun. P. 472–474.

²⁴ *Gimbutienė M.* Baltų mitologija. Nr. 6. P. 35.

²⁵ *Ten pat.* Nr. 2. P. 35.

²⁶ *Ten pat.* Nr. 4. P. 34.

²⁷ *Gimbutienė M.* Baltai priešistoriniais laikais. V., 1985. P. 160–161.

²⁸ *Ten pat.*

²⁹ *Ten pat.*

³⁰ *Ten pat.* P. 149.

³¹ *Ten pat.*

³² *Gimbutienė M.* Baltų mitologija. Nr. 2. P. 34 ir kt.

³³ *Ten pat.* Nr. 2. P. 34; Nr. 3. P. 34.

³⁴ *Ten pat.* Nr. 8. P. 34.

³⁵ *Gimbutienė M.* Baltai. P. 161.

³⁶ *Gimbutienė M.* Baltų mitologija. Nr. 2. P. 34.

³⁷ *Gimbutienė M.* Baltai. P. 168.

³⁸ *Gimbutienė M.* Baltų mitologija. Nr. 2. P. 34; Nr. 3. P. 34.

³⁹ *Gimbutienė M.* Baltų mitologija. Nr. 7. P. 34–35.

⁴⁰ *Ten pat.* Nr. 10. P. 31.

⁴¹ *Ten pat.*

A BIRD'S-EYE VIEW OF BALTIC MYTHOLOGY

NORBERTAS VĒLIUS

Summary

The article reviews the studies in the mythology of The Balts of a world famous archaeologist, professor of Los Angeles University, a Lithuanian, Marija Gimbutas (1921–1994). Being of extensive orientation, and analysing the archaeological finds of the Balts as well as those of ancient Europe, the investigator endeavoured to reveal the spiritual world, social structure, world outlook and mythology of the people who had left these „signs“. She is justly considered the initiator of a new branch of science – archaeomythology. The all-life investigation into the mythology of the Balts helped her to better the knowledge of ancient European culture. „Ancient Symbolism in Lithuanian Folk Art“ (1958), „Mythology of the Balts“ (1988), a separate chapter „The Features of Religion and Mythology“ of the Lithuanian publication of „The Balts“, the articles „God in Ancient Religion of the Balts“ (1963), „Perkūnas/Perun. The Thunder God of the Balts and the Slavs“ (1973), „The Lithuanian God Velnias“ (1974), „Goddesses of Light and Night in Lithuanian Mythology“ (1977), „Old European Gods and Goddesses in Lithuanian Mythology“ (1984) and many others are devoted to the mythology of the Balts. The mentioned studies present a generalized picture of the ancient mythology of the Balts. She broadened the research sphere of the Baltic mythology by raising and successfully dealing with the problem, i.e. what in the Baltic mythology was inherited from ancient Europe and what from the Indo-European culture. She considered all goddesses related to Earth and water belong to the former source, while virile gods, related to the sky, celestial bodies and phenomena, according to her, were taken from the latter source. The gods, inherited from the Indo-Europeans, were defined by her with reference to the principle proposed by Georges Dumézil on the social „class“ they belong to (rulers and priests, warriors, cattle-breeders, farmers). To the first class of sovereign Baltic gods are ascribed Dievas and Velinas, the second class (warriors) is represented by Perkūnas, into the third one fall Aušrinė, Dievo sūneliai (sons of God), Saulės dukrytės (daughters of the Sun) and etc. The deities inherited from ancient Europe are divided up into those of „life and death lunar and water“ and belonging to the sphere of Laima and Laumė-Ragana and chthonic (earth and plant life), those of Žemyna' sphere.

The search of ancient European deities in the mythology of the Balts and the Lithuanians in particular, undertaken by Marija Gimbutas, opened up a new stage of the research into Baltic mythology. It is, beyond any doubt, very important even though some conclusions still require more evidence.